

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć

Pomiechówek

Chełmno nad Nerem

Treblinka

13

צײַט צו שׂט

ARCHIWUM
RINGELBLUMA

Seria wydawnicza:

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

Eleonora Bergman (koordynator), Tadeusz Epsztein

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

ARCHIWUM RINGELBLUMA

Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy

tom 13

Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć
Pomiechówek, Chełmo nad Nerem, Treblinka

Opracowały

Ewa Wiatr, Barbara Engelking, Alina Skibińska

Warszawa 2013

Przekłady

Sara Arm

Piotr Kendziorek

Shmuel Krakowski

Jan Leński

Magdalena Siek

Alina Skibińska

Projekt okładki i stron tytułowych

Mikołaj Filipiuk

Przygotowanie do druku

Anna Gogolewska

Redaktorzy prowadzący

Szymon Morawski, Beata Jankowiak-Konik

Redakcja i korekta

Beata Bińko

Indeksy

Barbara Engelking, Alina Skibińska, Ewa Wiatr

Redakcja techniczna

Zofia Kosińska

Skład i łamanie

Dariusz Górski

Publikacja powstała przy wsparciu finansowym przyznanym w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej oraz Fundacji Taubego

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Copyright © Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma 2013

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013

ISBN 978-83-61850-44-1 (ARG)

ISBN 978-83-61850-85-4 (ŻIH)

ISBN 978-83-235-1240-0 (WUW)

ISBN 978-83-235-1616-3 PDF

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4

<http://www.wuw.pl>; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel. (0 48 22) 55-31-333; e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: <http://www.wuw.pl/ksiegarnia>

Wydanie 1

Wprowadzenie

Tom *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć*¹ składa się z dwóch oddzielnych części. Pierwsza dotyczy obozu przejściowego w Pomiechówku. Druga zawiera świadectwa o ośrodkach zagłady w Chełmnie nad Nerem i w Treblince. Dziś trudno porównywać wydarzenia, jakie nastąpiły we wspomnianych obozach. Liczby ofiar, jakie pochłonęły Chełmno i Treblinka, w żaden sposób nie mogą być zestawiane z liczbą zabitych w Pomiechówku. Niemniej członkowie „Oneg Szabat” poświęcili ofiarom Pomiechówka stosunkowo dużo uwagi. Latem 1941 r., gdy do getta warszawskiego przybyli świadkowie wydarzeń w tym obozie przejściowym dla ludności żydowskiej północnego Mazowsza, nie było jeszcze ośrodków zagłady w Chełmnie ani w Treblince. Wydaje się również, że współpracownicy Ringelbluma nie dysponowali wtedy jeszcze bezpośrednimi relacjami o losach Żydów na terenach zajmowanych przez Niemców po rozpoczęciu wojny ze Związkiem Sowieckim. Dlatego wstrząsające świadectwa o traktowaniu więźniów w Pomiechówku musiały zrobić na ankietach „Oneg Szabat” ogromne wrażenie, gdyż po raz pierwszy w tej skali ukazały bezwzględność Niemców. Nie dziwi nas, że w powstałej wówczas dokumentacji Pomiechówek jest nazywany „obozem śmierci”. Bezpośredni dostęp do całej grupy świadków zbrodni dał wyjątkową okazję do sporządzenia szczegółowego opisu wydarzeń. Sytuacja taka nie powtórzyła się już później. Świadectwa o głównych ośrodkach zagłady na ziemiach polskich były zbierane od pojedynczych uciekinierów lub docierały do Warszawy za pośrednictwem osób trzecich. Z Chełmna uciekł do Warszawy i złożył relację tylko Jakub Grojnowski (Szlamek Winer). Treblinka miała kilku kronikarzy, którym udało się wyrwać z tego obozu, wrócić do getta warszawskiego i przekazać prawdę o przebiegu Zagłady do ARG. Bardzo mało świadectw posiadamy o Bełżcu, Sobiborze i jeszcze mniej

¹ Tytuł tomu został zaczerpnięty z opracowania Gustawy Jareckiej „Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć”, zob. ARG II 272 (Ring. II/197).

VI Wprowadzenie

o Auschwitz. Wzmianki o tych obozach znajdziemy w różnych dokumentach opublikowanych w wydanych już tomach *Archiwum Ringelbluma* (np. w tomach 1 i 6).

Między opisanymi w tym tomie ośrodkami zagłady występowały istotne różnice, natomiast dostrzegamy wspólne cechy zebranych tu źródeł. W obu częściach znajdują się źródła wywołane, czyli bezpośrednie relacje świadków spisane przez członków „Oneg Szabat”. Na szczególną uwagę zasługują świadectwa byłych więźniów Pomiechówka, wysłuchane oraz spisane przez Salomeę Ostrowską i sygnowane przez autorów. Te dokumenty dostarczają nam nie tylko wyjątkowych informacji o obozie przejściowym w Forcie III Twierdzy Modlin, lecz są także niezwykle ważnym przekazem o metodach pracy grupy Ringelbluma. Dzięki pracom redakcyjnym nad kolejnymi tomami naszej serii wyjaśniamy z jednej strony nowe fakty związane z Zagładą, z drugiej zaś coraz lepiej poznajemy Archiwum Ringelbluma i jego twórców.

Tom 13 przynosi następne odkrycia dotyczące poszczególnych dokumentów, związane z identyfikacją niektórych świadectw, autorów, chronologii itd. Mimo niewątpliwych sukcesów mamy świadomość, że wiele spraw wymaga ustalenia, a inne przynajmniej korekty – i tu bardzo liczymy na pomoc i krytykę naukową naszych Czytelników, którym polecamy niniejszą edycję. Będziemy wdzięczni za nadsyłanie wszelkich uwag i poprawek do wszystkich opublikowanych dotychczas tomów serii *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy* (t. 1–13, Warszawa 1997–2013) na adresy koordynatorów edycji: Eleonory Bergman lub Tadeusza Epszteina (Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbuma, ul. Tłomackie 3/5, 00-090 Warszawa albo lbergman@jhi.pl lub tadeuszepsztein@o2.pl).

Tadeusz Epsztein

POLSKA POD OKUPACJĄ HITLEROWSKĄ
Podział administracyjny 1942

Opracował Robert Chmielewski

Część pierwsza
Obóz przejściowy w Pomiechówku

opracowała Ewa Wiatr

Spis treści

Wykaz skrótów	5
Wstęp	7
Nota edytorska	12

Dokumenty

Dok. 1. Po 08.1941, Warszawa-getto. Abram Błaszka vel Blaszką, Relacja pt. „Wrażenia z pobytu w obozie koncentracyjnym w Pomiechówku”	16
Dok. 2. Po 16.08.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja mieszkańca Zakrocymia o wygnaniu do obozu w Pomiechówku	26
Dok. 3. Po 16.08.1941, Warszawa-getto. Miriam Fasa, Relacja z wygnania ludności żydowskiej z Płońska do obozu w Pomiechówku. Wykaz pomordowanych w obozie	29
Dok. 4. Po 09.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja mieszkanki Płońska o wygnaniu do obozu w Pomiechówku	35
Dok. 5. Po 16.08.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja z wygnania ludności żydowskiej z Płońska do obozu w Pomiechówku	37
Dok. 6. Po 16.08.1941, Warszawa-getto. Paweł Robota, Szmul Krzak, Majer Magid, Zelik Top, Azryel Górecki, Mordka Całka, Natan Ruda, Lejzor Ajzenberg, Róża Kapłan, Szmul Łokieć. Relacje („Protokoły”) z pobytu w obozie w Pomiechówku ..	40
Dok. 7. a) Po 8.09.1941, Warszawa-getto. Relacje wygnanych z różnych miast do obozu w Pomiechówku spisane przez Salomeę Ostrowską	47
b) Po 16.08.1941, Warszawa-getto. N.N., Relacja mieszkańca Zakrocymia o wygnaniu do Pomiechówka	56
Dok. 8. Po 8.09.1941, Warszawa-getto. Salomea Ostrowska, Opracowanie pt. „Obóz śmierci – Pomiechówek”. Przebieg deportacji Żydów z Nowego Dworu i Płońska do fortu w Pomiechówku	56

4 Spis treści

Dok. 9. a) Po 09.1941, Warszawa-getto. N.N. i Hersz Wasser. Wykaz imienny Żydów zamordowanych w Pomiechówku	68
b) Po 09.1941, Warszawa-getto. N.N., „Lista poległych z Kikoła w Ponichówkach” [s].....	69
Bibliografia	70
Wykaz sygnatur	71
Słownik terminów	228
Summary	231
Indeks osób	235
Indeks geograficzny	241

Wykaz skrótów

- ARG – Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego (Archiwum Ringelbluma). Skrót ten używany był już przez zespół Ringelbluma na oznaczenie Archiwum Getta, kolekcji dokumentów zbieranych przez „Oneg Szabat”
- Archiwum Ringelbluma* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 1–11, Warszawa 1997–2013
- AŻIH – Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie
- BŻIH – „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” (od 2000 r. „Kwartalnik Historii Żydów”) (Warszawa)
- Encyclopedia of Camps and Ghettos* – *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, t. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, cz. A, red. Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Bloomington 2012
- GG – Generalgouvernement (Generalne Gubernatorstwo)
- H.W. (H.W.*) – Hersz Wasser
- HWC – Kolekcja Hersza Wassera (Hirsh Wasser Collection) w YIVO w Nowym Jorku
- j. – język
- JIWO (YIVO) – Jidiszer Wisnshaftlecher Institut (Żydowski Instytut Naukowy) w Wilnie, od 1940 r. w Nowym Jorku
- k. – karta
- KK* – Salomea Ostrowska
- łac. – łaciński
- mps – maszynopis
- niem. – niemiecki

- Obozy w rejeencji ciechanowskiej*
POM* – Michał Grynberg, *Obozy w rejeencji ciechanowskiej*, BŻIH 1981, nr 1 (117)
– N.N. (autor, który pomagał Herszowi Wasserowi spisywać relacje byłych więźniów obozu w Pomiechówku)
- pol. – polski
pow. – powiat
Ring. I – część pierwsza Podziemnego Archiwum Getta Warszawskiego
rkps – rękopis
[s] – *sic*
s. – strona
SA – Die Sturmabteilungen der NSDAP (Oddziały Szturmowe NSDAP)
- Tajemnice Fortu III* – Marek Tadeusz Frankowski, *Tajemnice Fortu III w Pomiechówku*, Warszawa 2002
- Tereny wcielone do Rzeszy* – *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawskiego*, t. 8: *Tereny wcielone do Rzeszy: Okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, rejeencja ciechanowska, Górny Śląsk*, oprac. Magdalena Siek, Warszawa 2012
- TT* – N.N. (kopista ARG)
YIVO – YIVO Institute for Jewish Research (Żydowski Instytut Naukowy) w Nowym Jorku zob. JIWO
- żyd. – żydowski (jidysz)
Żydzi w rejeencji ciechanowskiej – Michał Grynberg, *Żydzi w rejeencji ciechanowskiej 1939–1942*, Warszawa 1984

Wstęp

Na prezentowany w tej części zbiór dokumentów składają się relacje oraz powstałe na ich podstawie opracowanie dotyczące obozu przejściowego w Pomiechówku dla ludności żydowskiej z północnego Mazowsza. Jest to materiał jednolity tematycznie i opisujący wydarzenia poprzedzające uwięzienie w Forcie III twierdzy modlińskiej, następnie sześciotygodniowy pobyt w Pomiechówku, wreszcie wywiezienie do Generalnego Gubernatorstwa pozostałych przy życiu więźniów. Autorzy relacji pochodzili z różnych miast leżących w rejencji ciechanowskiej, niemniej latem 1941 r. przebywali najczęściej w gettach w Płońsku bądź Nowym Dworze Mazowieckim i z tych miejscowości zostali wywiezieni do obozu. Wszystkie dokumenty powstały z inicjatywy współpracowników „Oneg Szabat” w czasie pobytu byłych więźniów Pomiechówka w getcie warszawskim na kwarantannie przy ul. Leszno 109 bądź w schronisku przy ul. Stawki 9 (obszerna relacja Abrama Błaszi vel Błaszki) i dotyczą kilkutygodniowego okresu od początku lipca (rozpoczęcie akcji dezynsekcji w Nowym Dworze) do drugiej połowy sierpnia 1941 r. (przyjazd do Warszawy i pobyt w kwarantannie).

Spośród dziewięciu publikowanych dokumentów pięć stanowią pojedyncze relacje mieszkańców Nowego Dworu, Zakroczymia i Płońska. Kolejne dwa dokumenty to protokoły kilkunastu rozmów z byłymi więźniami z Pomiechówka. W odniesieniu do relacji Abrama Błaszi oraz niezidentyfikowanej osoby z Zakroczymia możemy założyć, że rękopisy były pisane przez autorów. W pozostałych przypadkach są to zapisy wywiadów dokonywanych przez współpracowników „Oneg Szabat”. Zbiór kończy opracowanie Salomei Ostrowskiej pt. „Obóz śmierci – Pomiechówek”, powstałe na podstawie świadectw zebranych przez autorkę. W wyniku kwerendy okazało się, że materiał ten stanowił w zamysle autorki, będącej pracownicą Patronatu Kwarantanny przy ul. Leszno 109, część większego opracowania o tej instytucji, znajdującego się w Archiwum Ringelbluma. Wynika to ze

spisu treści, w którym „Obóz śmierci – Pomiechówek” został zamieszczony jako tytuł ostatniego z punktów¹.

W zebranych dokumentach znajdują się trzy listy z nazwiskami niektórych osób zamordowanych w obozie w Pomiechówku. Pierwsza jest integralną częścią relacji Miriam Fasy (dok. 3), kolejne natomiast zostały przygotowane przez Hersza Wassera i jego współpracownika i zostały zamieszczone na końcu tej części.

Informacje zawarte w dokumentach, pomijając indywidualne doświadczenia ich autorów, pokazują jednolity obraz przeżyć w obozie w Pomiechówku. Dla badaczy spójność tych relacji stanowi niewątpliwy dowód ich autentyczności. Przed przyjazdem do Fortu III w każdym z pobliskich miasteczek odbywały się akcje mające na celu oddzielenie niezameldowanej ludności. Nieposiadający dokumentów kierowani byli do fortu w Pomiechówku. Panowały tam skrajnie niekorzystne warunki życia. Więźniowie oprócz głodu, braku wody pitnej i ogromnego zagęszczenia doświadczali bestialstwa ze strony szurmistów, wywodzących się najczęściej z lokalnych volksdeutschów, oraz żydowskiego policjanta – Majlocha Hoppenbluma. Śmiertelność wśród więźniów była bardzo wysoka, nagminnie zdarzały się przypadki rozstrzeliwań bądź zgonu w wyniku znęcania się wachmanów. Szans na przeżycie nie mieli zwłaszcza chorzy, umieszczani w osobnej celi.

Dokumenty nie były wcześniej publikowane, choć zawarte w nich informacje posłużyły do kilku opracowań, przede wszystkim do najczęściej przywoływanej książki Michała Grynberga².

Żydzi w rejencji ciechanowskiej

W utworzonej z ziem północnego Mazowsza rejencji ciechanowskiej, przede wszystkim w małych miasteczkach, mieszkało ok. 80 tys. Żydów. Od samego początku okupacji Niemcy prześladowali ludność żydowską, wypędzając ją z miejsca zamieszkania i koncentrując w większych ośrodkach bądź na terenie GG. Żydzi masowo uciekali na wschód, na ziemie znajdujące się pod okupacją sowiecką lub do Warszawy. Obraz tych przemieszczeń doskonale ilustrują materiały zawarte w ósmym tomie *Archiwum Ringelbluma*³.

Od drugiego kwartału 1941 r. władze niemieckie zaprzestały przesiedlania Żydów z rejencji ciechanowskiej do Generalnego Gubernatorstwa i skoncentrowały się na ich skupieniu w większych gettach. Realizację tych planów z pewnością utrudniało przeludnienie panujące w gettach w większych miejscowościach (np. w Nowym Dworze Mazowieckim i Płońsku), do których dosiedlano w ciągu 1940 r. Żydów z mniejszych miejscowości. Na prowincję zbiegło też bardzo dużo

¹ Zob. ARG I 588 (Ring. I/143), s. 4.

² *Żydzi w rejencji ciechanowskiej, passim.*

³ *Tereny wcielone do Rzeszy, passim.*

osób z getta warszawskiego, wobec gwałtownie pogarszających się warunków życia i kłopotów ze zdobywaniem pożywienia.

Jednym ze stosowanych przez Niemców sposobów pozbycia się przynajmniej części mieszkańców stało się wyeliminowanie tych, którzy nie posiadali dokumentów stałego pobytu. Sprawdzanie dokumentów rozpoczęło się w pierwszym tygodniu lipca 1941 r. jednocześnie w kilku miejscowościach. W Nowym Dworze Mazowieckim najpierw przez tydzień przeprowadzano dezynfekcję ubrań i mieszkań, czyli tzw. parówkę. Potem dokonano przymusowej wielogodzinnej kąpieli kobiet i mężczyzn w Wiśle, po czym duża część mieszkańców getta nowodworskiego znalazła się (6 lipca) w obozie w Pomiechówku. Szacuje się, że było to ponad 2000 osób. Żydzi z Zakroczymia oraz Płońska po sprawdzeniu dokumentów zostali przeprowadzeni przez tzw. bramki, tj. szpalery uzbrojonych w pałki gestapowców i szturmistów. 107 mieszkańców Zakroczymia po tym brutalnym pobiciu przewieziono od razu do Pomiechówka, natomiast 1200 Żydów z Płońska spotkało to po 48-godzinnym oczekiwaniu.

W literaturze przedmiotu mówi się o 6000 uwięzionych w obozie Żydów z Nowego Dworu, Płońska, Zakroczymia oraz pobliskich miejscowości⁴. Wydaje się, że liczba ta powinna być zweryfikowana. Prawdopodobnie nie dokonywano już dosiedleń do obozu z rejencji ciechanowskiej, a Żydzi pochodzący z innych miejscowości przebywali w tym czasie w gettach w Płońsku, Nowym Dworze Mazowieckim lub w Nowym Mieście. W wielu relacjach pojawia się też informacja o ogromnym zagęszczeniu szesnastu sal, mieszczących do 200 osób każda, co maksymalnie daje sumę 3200 osób. W nowszej literaturze pojawia się informacja o 4000 uwięzionych⁵. Na podstawie dostępnego obecnie materiału źródłowego nie jest możliwe dokładne ustalenie liczby uwięzionych w obozie.

W świetle relacji błędna jest też podawana w wielu opracowaniach data 13 lipca jako dnia dotarcia do obozu Żydów z Płońska. Pojawia się ona rzeczywiście w anonimowej relacji, niemniej nie znajduje potwierdzenia w innych świadectwach⁶. Bardziej prawdopodobna wydaje się data 9 lipca. Ostatecznym potwierdzeniem jest podawany przez większość autorów relacji sześciotygodniowy okres pobytu w obozie, zakończony 14 sierpnia⁷.

Rady żydowskie starały się otoczyć opieką swoich mieszkańców uwięzionych w Pomiechówku. Pomoc, zwłaszcza żywnościowa, płynęła dla obozowiczów przede wszystkim z Płońska i Nowego Dworu. Szczególnie zasłużył się przewodniczący płońskiego Judenratu Jakub Ramek⁸, który nie dość że zorganizował regularne

⁴ *Żydzi w rejencji ciechanowskiej*, s. 83.

⁵ *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, s. 20.

⁶ Por. dok. 1, 3 oraz 4.

⁷ Michał Grynberg podaje, że nastąpiło to na początku września. Zob. *Żydzi w rejencji*, s. 85.

⁸ Abraham Jakub Ramek, przewodniczący płońskiego Judenratu, z zawodu czapnik. Miał opinię osoby starającej się pomagać Żydom w getcie, głównie przez przekupywanie Niemców.

dostawy żywności, to spowodował aresztowanie cieszącego się złą sławą żydowskiego milicjanta Majlocha Hoppenbluma. Pozbycie się Majlocha, jak wynika z przekazów, polepszyło sytuację uwięzionych. W wielu relacjach przewija się też wątek pomocy okazywanej przez okolicznych chłopów.

Według Ruty Sakowskiej, ziomkostwo z Nowego Dworu, Płońska i Zakroczymania w getcie warszawskim „poruszyło niebo i ziemię, by sprowadzić do Warszawy ok. 2000 swoich ziomków, którzy znajdowali się w rozpaczliwych warunkach w obozie pod Modlinem, na terenie wcielonym do Rzeszy”⁹. Zabiegi zakończyły się wydaniem przez komisarza Heinza Auerswalda zezwolenia na przybycie więźniów do getta warszawskiego. Po sześciu tygodniach pobytu w obozie, 14 sierpnia, Żydzi zostali wozami dowiezieni do granicy Rzeszy. Według kilku relacji, po drodze Niemcy spalili słomę z wozów, wpędzając w ogień słabszych i chorych. Po przekroczeniu granicy Żydzi już bez eskorty dotarli do getta w Ludwisiźnie, gdzie otrzymali pierwszą pomoc. Około 200 osób, głównie z Nowego Dworu, zostało w tej miejscowości, natomiast 1200 dotarło w dniach 15–20 sierpnia do Warszawy¹⁰. Z tej grupy ok. 700 osób trafiło do kwarantanny przy ul. Leszno 109. Jak wspomina Salomea Ostrowska: „obóz śmierci – Pomiechówek przyniósł na kwarantannę zarazę – tyfus. Na dziesięciu członków Patronatu pracujących w tym czasie w terenie pięć zachorowało”¹¹.

Obóz-więzienie w Forcie III

W dokumentach niemieckich obóz ten jest określany jako Polizei-Gefängnis (więzienie policyjne) podległe Policji Bezpieczeństwa w Nowym Dworze Mazowieckim. W opracowaniach miejsce to nazywane jest również obozem koncentracyjnym lub więzieniem karno-śledczym. W okresie gdy więziona była ludność żydowska, obóz był określany jako getto żydowskie bądź getto-obóz¹². W dokumentach ruchu oporu pojawiła się nazwa „obóz śmierci w fortach Pomiechówka”. Takie sformułowanie występuje też w zamieszczonych w tomie dokumentach¹³. W innych pojawiają się określenia „obóz koncentracyjny” lub „obóz przejściowy”. Mając na uwadze obraz przeżyć, których doświadczyli autorzy relacji, nieprzesadne będą

Tytułowano go „królem Żydów”. Jego portrety zawisły w urzędach administracji żydowskiej i szpitalach w Płońsku. Zainicjował organizowanie dostaw żywności dla uwięzionych w Pomiechówku. Został wysłany do Auschwitz-Birkenau w ostatnim transporcie z Płońska 16 grudnia 1942 r.

⁹ Ruta Pups-Sakowska, *Opieka nad uchodźcami i przesiedleńcami żydowskimi w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej*, BŻIH 1968, nr 1–2 (65–66), s. 83.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ ARG I 588 (Ring. I/143), s. 6.

¹² *Obozy w rejonie ciechanowskiej*, s. 49; zob. także *Tajemnice Fortu III*, s. 61.

¹³ Zob. dok. 6 i 8.

również nazwy „obóz tortur” bądź „największa hitlerowska katownia na północnym Mazowszu”¹⁴.

Obóz został zorganizowany w znajdującym się w pobliżu wsi Pomiechówek Forcie III, będącym jednym z kilkunastu zewnętrznych fortów twierdzy modlińskiej. Wszystkie zostały wybudowane w latach 1878–1880 i zmodernizowane przed I wojną światową. Fort w Pomiechówku zajmował obszar ok. 5 ha. Składał się z siedemnastokomorowych, jednokondygnacyjnych koszar z cegły, o betonowych posadzkach, pokrytych ziemią. Brama fortu wmurowana była w gruby mur o wysokości 5 m i prowadziła na szeroki dziedziniec. Fort służył przed wojną jako skład amunicji¹⁵. W czasie wojny obronnej 1939 r. fort w Pomiechówku stanowił jeden z odcinków obrony i toczyły się o niego zaciekle walki. Kapitulacja nastąpiła 29 września, razem z całą twierdzą modlińską. Od marca 1941 r. Fort III stał się więzieniem. W pierwszym okresie przebywali tu wysiedlani polscy rolnicy z okolic Sochocina, Płońska i Nasielska oraz duchowieństwo z kościoła mariawickiego z Felicjanowa. Do czerwca 1941 r. część więźniów wypuszczono, pozostałych skierowano na roboty do Niemiec, w forcie natomiast zaczęto osadzać Żydów z pobliskich miasteczek, którzy nie posiadali dokumentów meldunkowych.

Po usunięciu z obozu Żydów Niemcy przeprowadzili na terenie fortu prace budowlane, przystosowując go na więzienie. Tę funkcję pełnił praktycznie do końca wojny. Przetrzymany tu uczestników ruchu oporu, okolicznych rolników oskarżanych o współpracę z partyzantami, zbiegłych z gett Żydów oraz w końcowym okresie radzieckich jeńców wojennych i niemieckich dezertersów¹⁶.

Nadzór nad działalnością obozu-więzienia sprawowali funkcjonariusze gestapo: komisarz Schaper z Nowego Dworu Mazowieckiego oraz SS-Sturmabführer Schultz z Ciechanowa. Na czele więzienia stał komendant, ale nie udało się ustalić, kto sprawował tę funkcję od marca do jesieni 1941 r. Możliwe, że był nim wspomniany w dok. 1 i 8 Zydler, o którym nic więcej nie wiemy. Oprócz funkcjonariuszy SS i gestapo w skład załogi obozu wchodził strażnicy (wachmani) i pracownicy administracji. Wywodzili się oni głównie z volksdeutschów i kolonistów niemieckich i cechowali się w większości okrucieństwem graniczącym z sadyzmem¹⁷. W załączonych w tej części tomu dokumentach strażnicy obozowi nazywani są zamiennie Selbstschutzem lub szturmistami. Warto też zwrócić uwagę, że byli więźniowie w różny sposób oceniali zachowanie poszczególnych Niemców. W wielu relacjach niektórzy strażnicy niemieccy byli zdecydowanie lepiej wspomniani niż kilkakrotnie wymieniony wcześniej Majloch Hoppenblum.

¹⁴ *Obozy w rejencji ciechanowskiej*, s. 51.

¹⁵ Jerzy Dąbrowski, *Historia garnizonu Modlin w latach 1918–1939*, Pruszków 2000, s. 38.

¹⁶ *Tajemnice Fortu III*, s. 114.

¹⁷ *Ibidem*, s. 136–139.

Nota edytorska

Charakter dokumentów, dotyczących jednego tylko tematu, a mianowicie pobytu w obozie oraz okoliczności jego opuszczenia, jak również ich stosunkowo mała liczba, spowodowały, że o ich układzie zdecydowała kolejność docierania do Pomiechówka Żydów z poszczególnych miejscowości. Edycji dokumentów dokonano na podstawie rękopisów, uzupełnianych w razie konieczności odpisami (maszynopisami), jeżeli takie istnieją. W jednym przypadku okazało się, że dokument o sygnaturze 1166 oraz 1165b to rękopis i maszynopis tej samej relacji. Zniszczone fragmenty kilkakrotnie udało się odtworzyć dzięki cytatom zawartym w opracowaniu Salomei Ostrowskiej.

Najmniej czytelne spośród zamieszczonych dokumentów są protokoły z przeprowadzonych przez Hersza Wassera i jego współpracowników rozmów z więźniami obozu (ARG I 1164 [Ring. I/301 i Ring. I/956]). Wynika to przede wszystkim z charakteru zapisu – hasłowych notatek, równoważników zdań oraz zapisów zarówno w trzeciej, jak i w pierwszej osobie.

W edytowanych tekstach uwspółcześiona została ortografia i interpunkcja. Do oznaczenia tekstów uszkodzonych lub nieczytelnych zastosowane zostały zasady:

^a[...] ^a ubytek tekstu – brak jednego wyrazu,

^{aa}[...] ^{aa} ubytek tekstu – brak dwóch lub więcej wyrazów,

^b[...] ^b fragment nieczytelny – jeden wyraz,

^{bb}[...] ^{bb} fragment nieczytelny – dwa wyrazy lub więcej.

Uwagi autorów, notatki dopisane inną ręką lub ingerencje w tekst oznaczone zostały literami ^{c-c}, ^{d-d} itd.

Do oznaczenia błędnych lub wątpliwych zapisów zastosowano oznaczenie [s]. Wszystkie podkreślenia i wyróżnienia w tekście są zachowane zgodnie z oryginałem stanowiącym podstawę edycji.

Wśród zamieszczonych dziewięciu dokumentów trzy tłumaczone są na język polski z jidysz. Wszystkie nazwy miejscowości podane są w języku polskim.

Tę część tomu zamykają: bibliografia publikacji wykorzystanych przy opracowywaniu dokumentów oraz wykaz sygnatur publikowanych dokumentów. Wyjaśnienia terminów często powtarzających się w tekście, indeksy osób i nazw geograficznych zostały opracowane wspólnie dla obu części tomu i znajdują się na jego końcu.

* * *

Za pomoc w przygotowaniu niniejszego zbioru dokumentów i cenne uwagi edytorskie chcę podziękować przede wszystkim redaktorom serii wydawniczej *Archiwum Ringelbluma*, dr Eleonorze Bergman i prof. Tadeuszowi Epszteinowi. Osobne gorące podziękowania kieruję do Magdaleny Siek za przetłumaczenie tekstów z języka żydowskiego oraz do Moniki Polit za konsultacje językowe. Moim wspiałyim kolegom Jackowi Walickiemu, Adamowi Sitarkowi i Michałowi Trębaczowi dziękuję za nieustanne wspieranie.

Dokumenty

1. *Po 08.1941 r., Warszawa-getto. Abram Błaszka vel Blasška, Relacja pt. „Wrażenia z pobytu w obozie koncentracyjnym w Pomiechówku”. Sytuacja ludności żydowskiej w Nowym Dworze Mazowieckim, opis pobytu w obozie w Pomiechówku oraz wyjazdu do Warszawy. Załączony życiorys autora*

[1] Wrażenia z pobytu w obozie koncentracyjnym w Pomiechówku

Sensacja w Nowym Dworze¹. Parówka. Dezynsekcja we [wszystkich pomiesz-
cze]niach i kąpiel dla wszystkich Żydów. Wiadomość ta wy[wołała] zamieszanie
w całym ghetcie. Ludzie nie wiedzieli, ^{aa}[...] ^{aa}spalą cały nasz dobytek, mówili, a co
potem zrobimy, na czym [będziemy] spali i co ubierzemy [s]. Szczególnie niepo-
koila się moja sąsiadka kobieta biedna, która prócz pościeli i trochę bielizny nic
nie posiadała. Całymi dniami biegała po² mieście jak obłąkana. Staralem się wszel-
kimi sposobami ją uspokoić, że parówka to nic straszego, że w Warszawie ludzie
stale to przeżywają, ale nadaremnie, nic nie pomagało. Wreszcie przywieźli dwie
„parówki” i zabrali się do pracy. Parowali paczki pościeli, ubrań i bielizny, poza-
mykali mieszkania, a ludzie wałęsali się w nocy po podwórku. Praca ta trwała przez
cały tydzień. Przyszła wreszcie sobota³, dzień wyznaczony na kąpiel. O godzinie
10 rano lekarz rozkazał zwołać wszystkie kobiety i zaprowadzić je do Wisły. Dzień
był letni, ale chłodny. Od samego rana wiał zimny wiatr. Jednak nie zważali na to
i trzymali kobiety w wodzie do godz. 5 po południu⁴. Niektóre zemdlały z zimna,
tak że musieli je zanieść na noszach do domu. To ci była kąpiel. I to miała być⁵
akcja przeciw rozszerzaniu chorób. Przed wieczorem przyszła kolej na mężczyzn.
Słońce chyliło się już ku zachodowi. Chmury zakrywały niebo. Było coraz zim-
niej. Z niechęcią rozebraliśmy się i weszliśmy do wody. Lekarz chodził z pałką
[2] i zmuszał każdego do wykąpania się, pomimo że każdy stał i drżał z zimna.
Po wyjściu musieliśmy czekać nago z godzinę czasu na ubranie z parówki. Zmę-
czeni z takiej kąpeli wróciliśmy wieczorem z „parówki” do domu. Każdy cieszył
się już, że przeżył całą historię i z zadowoleniem położył się na twardym posłaniu
[z prze]świadczeniem, że cierpi już ostatnią noc. Nie wiedział, bo ^{aa}[...] ^{aa}następne
dni i noce będą o wiele cięższe i straszniejsze ^{aa}[...] ^{aa}

¹ W Nowym Dworze Mazowieckim do września 1939 r. mieszkało ok. 8000 Żydów. Po wybuchu wojny wielu z nich uciekło, głównie do Warszawy. W ciągu 1940 r. uciekinierzy w większości wrócili do miasta, gdzie na początku 1941 r. Niemcy utworzyli getto.

² Po słowie „po” skreślone: „ulicach”.

³ Sobota 5 lipca 1941 r.

⁴ Po tym zdaniu skreślone: „I to miała być”.

⁵ Po słowie „być” skreślone: „krok”.